

הגות

מחקרים בהגות
החינוך היהודי

כרך יג

תוכן העניינים

5	נשים מחפשות משמעות דפוסי יצירת משמעות ורלוונטיות בשיעורי הרבנית ימימה מזרחי	שרה חבשוש
27	הנרטיב של מרד גטו ורשה בספרי הלימוד בהיסטוריה	אביחי קלרמן ונתנאל שמחה נחשון
63	חויית התפילה של בני נוער משתמשי תקשורת תומכת וחליפית (תת"ח) במסגרות חינוך חרדיות	אלי קון, יסמין בוקעי ובת־שבע פלדמן
85	חויית הלמידה מרחוק במגפת הקורונה בקרב הורים חרדים לילדים הלומדים בבתי ספר יסודיים	ענת בארט
105	שאלות בבית המדרש	חגית כהן
137	"מהו הסיפור הטוב יותר?" תובנות הגותיות וחינוכיות במהות האמונה - עיון בספר "חיי פיי"	דניאל רייזר

אלי קון, יסמין בוקעי ובת־שבע פלדמן

חויית התפילה של בני נוער

משתמשי תקשורת תומכת וחליפית (תת"ח) במסגרות חינוך חרדיות

תקציר

מחקר זה בוחן את חויית התפילה של בני נוער חרדים שאינם מדברים וכדי לתקשר עם סביבתם נעזרים בתקשורת תומכת וחליפית (תת"ח) ועומד על האתגרים שעימם מתמודדים בני נוער אלו בזמן התפילה ועל דרכי התמודדותם עם האתגרים הללו. במחקר השתתפו שלושה בני נוער משתמשי תת"ח הלומדים במוסדות חינוך חרדיים. המחקר התבסס על ראיונות, תצפיות בבתי הספר בזמן התפילה וניתוח יומנים אישיים. ממצאי המחקר העלו כי מטרת התפילה בעבור בני נוער משתמשי תת"ח היא יצירת ערוץ קשר ישיר ושיח אישי בינם לבין הקב"ה. כן נמצא כי הם תופסים את תפילתם כמובחרת וייחודית בהשוואה לתפילתם של אנשים מדברים. נמצא כי בני נוער אלו מתמודדים עם אתגרים ייחודיים בזמן התפילה: קשיים פיזיים ומוטוריים, קשיים טכנולוגיים וקשיים סביבתיים; וכי כדי לצלוח את האתגרים הכרוכים בתפילה הם מאמצים אופני התמודדות שונים, ובני משפחתם והקהילה הם גורם חשוב בהתמודדות עם הקשיים השונים. מחקר זה פותח צוהר לעולמם הפנימי והדתי של משתמשי תת"ח ולהבנת האופי הייחודי של חויית התפילה שלהם. ממצאי המחקר מאפשרים למטפלים ולאנשי חינוך העובדים עם משתמשי תת"ח להכיר את האתגרים ואת דרכי ההתמודדות בתפילה במרחב הביתי ובסביבה החינוכית, ובהתאם אף לערוך שינויים בסדר היום ובהיערכות לתפילה.

* הרב ד"ר אלי קון הוא מרצה בכיר במכללת אורות ישראל ומרצה באוניברסיטת בר אילן. יסמין בוקעי היא אשת חינוך החוקרת ממשקי חינוך ועיצוב; תלמידת מחקר במחלקה לעיצוב תעשייתי במסלול ניהול עיצוב וחדשנות, האקדמיה לאמנות ועיצוב בצלאל, ירושלים. בת שבע פלדמן היא אשת חינוך המתמחית בתחום התקשורת התומכת והחליפית.

מבוא

מחקר זה בוחן את חזוית התפילה של בני נוער חרדים שאינם יכולים לדבר בשל מגבלות מוטוריות מורכבות על רקע התפתחותי. המשתתפים במחקר נעזרים באמצעי תקשורת תומכת וחליפית (להלן: תת"ח) (Augmentative and Alternative Communication, AAC) כדי לתקשר עם סביבתם. תת"ח מאפשרת לילדים ובוגרים בעלי צרכים תקשורתיים מורכבים לתקשר עם סביבתם בעזרת מערכות תקשורת המותאמות להם באופן אישי (Beukelman & Mirenda, 2005; ASHA, 2002).

היבטים רבים נחקרו בתחום התת"ח - היבטים תקשורתיים, לימודיים, טכנולוגיים וחברתיים (Beukelman & Mirenda, 1998, 2005; Kent-Walsh & Light, 2003) - אך לא קיים מחקר הבוחן היבטים דתיים ורוחניים של משתמשי תת"ח, לרבות התפילה. מחקרים שבחנו את איכות חייהם של אנשים עם מוגבלויות העלו כי מרכיבים כגון אוטונומיה, בחירה, תפיסה עצמית וקבלה חברתית משפיעים על איכות חייו של האדם המתמודד עם מוגבלות (Ravens-Sieberer, 2006).

נער או נערה המתחנכים במסגרת דתית ואינם יכולים ליטול חלק פעיל בתפילות, באופן המותאם למגבלותיהם, עלולים לחוות ירידה באיכות חייהם - מכיוון שאין להם אפשרות לממש את בחירתם האישית ולחוות השתייכות חברתית בהקשר של התפילה בבית הספר. התפילה היא פעילות בעלת משמעות רבה, אשר נעשית באופן יומיומי וכרוכה בדיבור ובהפקת קול; על כן נודעת חשיבות לחקר חזוית התפילה בקרב בני נוער שאינם מדברים ומשתמשים בתת"ח.

מחקר זה מבקש לאפיין את חזוית התפילה של בני נוער משתמשי תת"ח הלומדים במוסדות חרדיים. המחקר מבקש לענות על השאלות הבאות: (1) מהי חזוית התפילה של בני נוער משתמשי תת"ח במסגרות החינוכיות? (2) מהם האתגרים והקשיים שעומדים בפני בני נוער משתמשי תת"ח בתפילה? (3) מהם אופני ההתמודדות של בני נוער משתמשי תת"ח לנוכח הקשיים שהם חווים סביב התפילה? למחקר חשיבות רבה משום שהוא מעניק לאנשי חינוך ולמטפלים זווית ראייה עשירה ומורכבת על עולמם הפנימי של משתמשי תת"ח.

סקירת ספרות

תת"ח בכיתה: הגדרות, מושגים ואתגרים חינוכיים

הכרת עולם המושגים של תחום התת"ח מאפשרת להבין את האופן שבו מתקשרים ומתפללים ילדים ובני נוער שאינם מדברים ומאפשרת להכיר את האתגרים השונים העולים סביב התפילה ואת אופני ההתמודדות שמסייעים למשתמשי תת"ח להתמודד עם האתגרים הללו.

מהי תת"ח?

תת"ח היא גישת התערבות טיפולית-חינוכית-שיקומית המתייחסת לכל דרך תקשורת התומכת בדיבור בלתי פונקציונלי, מרחיבה אותו ולעיתים מחליפה אותו (וויין וביאליק, 1997). מטרתה העיקרית של ההתערבות בגישה זו היא לאפשר לאדם השתתפות יעילה ומרבית במגוון אינטראקציות בין-אישיות ופעילויות יומיומיות לפי בחירתו (Beukelman & Mirenda, 2005). הארגון האמריקני של קלינאי התקשורת מגדיר תת"ח כתחום התמחות קליני, חינוכי ומחקרי, אשר מנסה לבחון ליקויים זמניים או קבועים והגבלות בפעילות ובהשתתפות של אנשים עם מוגבלויות או הפרעות חמורות בהבעת שפה דבורה וכתובה ו/או בהבנתה - ולפצות עליהם במידת הצורך (ASHA, 2002). מטרתו העיקרית של השימוש בתת"ח הן להגדיל ולשפר את התקשורת של אנשים עם דיבור לא מובן וכן לספק תקשורת חלופית לאנשים ללא דיבור.

האוכלוסיות הנעזרות בתת"ח

תת"ח מיועדת לכל אדם עם צרכים תקשורתיים מורכבים המתקשה לתקשר עם סביבתו באופן פונקציונלי. אוכלוסיית משתמשי תת"ח מגוונת מאוד, והמאפיין היחיד המשותף לכל חברה הוא חוסר היכולת להשתמש בדיבור או בכתיבה לצורך תקשורת פונקציונלית (Beukelman & Mirenda, 2005).

הנמעת תת"ח ושימוש בה במסגרות חינוכיות

במהלך השנים פותחו מודלים שונים להערכה והתערבות בתחום התת"ח. מודל ההשתתפות שפותח על ידי ביוקלמן ומירנדה (Beukelman & Mirenda, 1998) מתייחס למשתמש התת"ח אך מדגיש במיוחד את הסביבה כגורם מרכזי ומכריע בהטמעה של מערכות תת"ח. מודל ההשתתפות שם במרכז את הזמינות של שותפי התקשורת לשיח עם משתמשי התת"ח ומתן הזדמנויות תקשורתיות. המודל מייחס חשיבות רבה לאינטראקציות היומיומיות של אנשים עם צרכים תקשורתיים מורכבים בהקשרים השונים שבהם הם נמצאים ומדגיש את ההשתתפות הפונקציונלית שלהם בחיי היומיום.

מודל ההשתתפות מציין שני סוגי מחסומים לתקשורת: (1) מחסומי נגישות (Access Barriers) המתייחסים למשתמש התת"ח ולמערכת התקשורת שלו וכוללים מחסומים מוטוריים, קוגניטיביים וסנסוריים (קשיי ראייה, שמיעה ותחושה) ומאפיינים אישיים (חוסר אונים נרכש, פסיביות); (2) מחסומי הזדמנויות (Opportunity Barriers) המתייחסים לסביבה של משתמש התת"ח וכוללים מחסומים דוגמת חוסר ידע ומיומנויות מצד בני המשפחה והצוות המקצועי, יחס ועמדות שליליים מצד שותפי התקשורת של האדם המתקשר בעזרת תת"ח, מחסומים חוקיים וכן נהלים ומוסכמות המקובלים במסגרת הביתית או החינוכית המונעים שימוש בעזרי התקשורת (Beukelman & Mirenda, 1998, 2005).

אתגרים חינוכיים בכיתות של משתמשי תת"ח

מסקירת הספרות שערכנו עולה כי אין מחקרים רבים העוסקים באתגרים החינוכיים שעומדים מתמודדים צוותי חינוך שבכיתותיהם ילדים משתמשי תת"ח. מרבית המחקרים עוסקים בהיבטים הטכניים של הטמעת מערכות התת"ח בחיי היומיום. ואומנם בעקבות התפיסה ההומניסטית-חינוכית חל שינוי בצורת ההתייחסות לאנשים עם מוגבלויות. תפיסה זו רואה באנשים עם מוגבלות אנשים שווי ערך לכל אדם, בעלי יכולת חשיבה עצמאית וקבלת החלטות מבחינה ערכית ומעשית; ולפיכך, תכלית שילובם בחברה היא שיפור איכות חייהם והעצמתה (רייטר, 2004; Brown, 1997).

משאלונים בנושא איכות חיים שנערכו בקרב אוכלוסיות עם מוגבלויות קוגניטיביות ומוטוריות נמצא כי למושגים "תפיסה עצמית" ו"אוטונומיה" תפקיד מרכזי בהגדרת איכות החיים של האדם (Renwick et al., 1998; Ravens-Sieberer, 2006). אוטונומיה, בניגוד לעצמאות, מדגישה את חופש המחשבה ולא את חופש המעשה, ופירושה - יכולת האדם לבחור את מערכת הערכים והאמונות שלו על אף מגבלותיו (Beukelman & Mirenda, 1998, 2005). אף שאנשים עם מוגבלויות יכולים להיות אוטונומיים, פעמים רבות סביבתם אינה מאפשרת להם אוטונומיה ובפועל האפשרויות הניתנות להם מגבילות את בחירתם ואת שליטתם - וממילא איכות חייהם נפגעת (רייטר, 2004).

קנטרול ולייט (Kent-Walsh & Light, 2003) הציגו כמה המלצות לצוותים חינוכיים המשלבים ילדים משתמשי תת"ח בכיתות חינוך מיוחד. ההמלצות מתייחסות לאתגרים הנפוצים בחינוך אוכלוסיית משתמשי התת"ח וביניהן ניתן למנות את ההמלצות: לזכור תמיד את אנושיות התלמידים, להתאים מערך תקשורת שיתאים לכל הסיטואציות התקשורתיות ולהעניק הדרכה לכל אנשי המקצוע המלווים את התלמיד בכיתה.

משמעות התפילה כחלק מהרווחה הנפשית של האדם

במקורות היהודיים אנו מוצאים עיסוק רב בתפילה כחלק מרווחתו הנפשית של האדם. התפילה איננה פעולה טכנית של אמירת מילים גרידא אלא מפתחת את נפש האדם. אף שהעיסוק בתפילה וקשריה לרווחה נפשית התקיים בכל הדורות, הנושא הודגש בכתביהם של הוגי הדעות החסידיים - מהמאה ה-18 ואילך.

לדוגמה, במאמר העוסק בתפילה בהגות החסידית (דרייפוס, תשנ"ה) מבחין רב בן דורנו בין שתי גישות בעבודת ה' והשפעת התפילה על נפש האדם: בין "עילוי הרצון", גישה שהוא מכנה "אקטיבית", המעודדת את טיפוח האדם ומניחה את המתפלל במרכזה; ובין "איון הרצון" - גישה הדוגלת במידת ההשתוות, ביטול הרצון האישי למול הרצון האלוהי, עד כדי פסיביות וויתור על העולם הזה. גישות אלו משפיעות גם על היחס לעולם התפילה: גישה אחת מובילה ל"אדם המתפלל", המבקש על שינוי המציאות ועל תיקון העולם; ואילו רעותה יוצרת את "האדם המתמסר", הנכנע, שמטרתו היא לא לקלקל.

כפי שהראה דרייפוס, בדור הראשון לחסידות רווחה הגישה האינדיפרנטית – שבה מכוח ביטול עצמי גמור, אימה ובושה מפני האל, המתפלל אינו מבקש על עצמו ואינו עוסק בבקשת צרכים אלא רק "בהשתוקקות, באהבה ובדבקות האינטימית". אכן ברבות השנים התפתחה מגמה הפוכה בחסידות, שלפיה יש חשיבות גדולה לתפילה וזעקה אפילו על עניינים פעוטים. כפי שהורה רבי נחמן מברסלב, שעל המתפלל לשוחח עם האל כבן עם אביו ולהרגיל עצמו להתפלל על כל דבר שיחסר לו, קטן כגדול (דרייפוס, תשנ"ה).

דרייפוס מחדד את ההבדלים בין שתי הגישות בחסידות: בין הגישה השמרנית, הדוגלת ב"דבקות לשם דבקות", ובין הגישה המהפכנית – המעצימה את ה"אני" של המתפלל ושמה אותו במרכזה. לדבריו, "רעיון הדבקות השתלב בתפיסות המקובלות בעבודת ה' [...] ואין בהן קריאת כיוון לפרישה מן העולם".

הרב יונתן זקס עסק גם הוא בהשפעת התפילה על נפש האדם. לדבריו, כל שיחה בין שתי ישויות היא מעין תפילה:

תפילה היא שיחה בין שמים וארץ אבל גם שיחה בין בני אדם דומה לתפילה. כי אדם נפתח בה אל ממשותו של אדם אחר. הוא נכנס בה לעולמו של הזולת. הוא מתחיל לראות דברים מנקודת מבט שאינה שלו (זקס, 2017, עמ' 57).

כלומר התפילה איננה מונולוג כי אם דיאלוג.

הראי"ה קוק הסביר את מהותה העקרונית של התפילה ומתוך כך הציע תפיסה מחשבתית־רוחנית על אודותיה. לפי הרב קוק, התפילה היא האידיאל של כל העולם והכרח גמור לנו ולעולם כולו: "מרומם הוא האדם בתפילה את כל היצור, מאחד הוא עימו את כל היש, מעלה את הכל, מרומם את הכל למקור הברכה ומקור החיים" (הרב קוק, תשנ"ו, עמ' יא-יג).

לדברים שהובאו עתה ישנה השתמעות מיוחדת בנוגע לחינוך לתפילה, שכן תפילה מסווגת כמעשה השייך לעולם הערכים והאמונות של האדם. ובנידון דידן: צוות חינוכי ומקצועי אשר מטפל בילדים ובני נוער משתמשי תת"ח צריך להיות מודע לחשיבות מתן ההזדמנות לתפילה לכל משתמש תת"ח לפי בחירתו.

שיטת המחקר

שאלות המחקר

במחקר זה בדקנו שלוש שאלות מרכזיות: (1) מהי חוויית התפילה של בני נוער משתמשי תת"ח במסגרות החינוכיות? (2) מהם האתגרים והקשיים שעימם מתמודדים בני נוער משתמשי תת"ח בתפילה? (3) מהם אופני ההתמודדות של בני נוער משתמשי תת"ח עם הקשיים שהם חווים סביב התפילה?

שיטת המחקר

המחקר מבוסס על הפרדיגמה האיכותנית ומאפשר להקשיב לקולם של בני נוער עם צרכים תקשורתיים מורכבים, משתמשי תת"ח, ומתוך כך להבין לעומק את תפישותיהם וחזויותיהם. עבודת התפילה נתפסת כפעולה שעיקרה דיבור ומילים ואילו משתמשי תת"ח אינם מדברים אלא מתקשרים באופנים מגוונים אחרים. מטרת המחקר היא לבחון כיצד משתמשי תת"ח תופסים את חזויית התפילה ולהעניק קול ומילים לחזויות ורגשות אלו. על פי הפרדיגמה האיכותנית, משתתפי המחקר מתארים באופן רטרופקטיבי את התהליכים והתחושות שהם חווים כאשר תוך כדי הריאיון הם עוברים תהליך רפלקטיבי, פרשנות של מה שחוו, המשגת החזויות, התופעות והתהליכים (אייזנברג, 2018; שקדי, 2013).

אוכלוסיית המחקר

אוכלוסיית המחקר מנתה שלושה בני נוער בגילים 12-20 שהם והוריהם הביעו הסכמה להשתתף במחקר. בחירת המרואיינים נעשתה בהתייעצות עם אנשי הצוות במוסד החינוכי, אשר סייעו לאתר מרואיינים שרמתם הקוגניטיבית והשפתית קרובה לנורמה כדי שיוכלו לשנתף אותנו בצורה מיטבית בחזויית התפילה שלהם. כל המרואיינים מתקשרים באמצעות מחשבי תקשורת עם לוחות איות באופני הנגשה שונים, כפי שיפורט להלן. כל המרואיינים משתייכים למגזר החרדי ולומדים בחינוך המוכר שאינו רשמי.

משתתפים

להלן תיאור המשתתפים במחקר, האבחנות הרפואיות הרלבנטיות למחקר, האופן שבו הם מתקשרים והמוסדות שבהם הם לומדים. כל השמות בדויים.

אברהם - נער בן 12, אשר מאובחן עם מחלת ניוון שרירים מסוג SMA הגורמת לרפיון השרירים ולשיתוק. הוא מונשם ומוזן דרך זונדה, משותק בכל גופו מלבד תנועות עיניים ותנועה קלה בזרת שמאל. הוא לומד בכיתה ז' בתלמוד תורה חרדי המשתייד לזרם החינוך המוכר שאינו רשמי. אברהם מתקשר באמצעות מחשב המופעל על ידי מערכת מיקוד מבט. מערכת זו מופעלת באמצעות תנועות עיניים בלבד והיא תחליף לעכבר ולמקלדת. אברהם מתקשר בעזרת תוכנת GRID 3, תוכנת התקשורת המתקדמת והנפוצה בעולם, וכן בעזרת לוחות איות מודפסים בסריקה שמיעתית. הוא מתקשר ברמת מתקשר עצמאי.

טובה - נערה בת 19 בעלת האבחנה הרפואית CP Spastic quadriplegia. היא משותקת בארבע הגפיים ומתניידת באמצעות כיסא גלגלים ממונע. טובה לומדת בסמינר חרדי (לימודי המשך על-תיכוניים לבנות חרדיות) בכיתה קטנה המונה כתשע בנות המתמודדות עם נכויות שונות. בלימודי הקודש היא משתלבת בכיתה רגילה. היא מתקשרת באמצעות אייפד ותוכנת

GRID 3, עם התאמות מגע כדי לאפשר לה בחירה מדויקת בלוחות האיות ולמנוע לחיצות תפל (בחירות לא רצויות). היא מתקשרת ברמת מתקשרת עצמאית.

חנן - נער בן 17 בעל האבחנה הרפואית CP Spastic quadriplegia. חנן משותק בארבע הגפיים ומתנייד באמצעות כיסא גלגלים ממונע. הוא למד בעבר במסגרות חינוך רגילות וכיום לומד בישיבה חרדית ללקויי למידה. הוא מתקשר באמצעות מחשב תקשורת עם לוחות איות ותוכנת GRID 3 ומפעיל את המחשב באמצעות קצה האף וכן באמצעות עכבר מותאם מסוג ג'ויסטיק. הוא מתקשר ברמת מתקשר עצמאי.

כלי המחקר

המחקר כלל ארבעה ראיונות, שתי תצפיות וניתוח מסמכים ויומנים אישיים. כל משתתף רואיין בנפרד. הראיונות התקיימו במהלך קיץ 2021 והוקלטו באמצעות יישומן הקלטה בטלפון חכם. הראיונות התבססו על שאלון חצי מובנה שבמהלכו שולבו שאלות הבהרה. הראיון עם אברהם ארך כשלוש שעות והתקיים בביתו. לאברהם תשעה אחים ואחיות. אמו ילדה תינוק תשעה ימים לפני הראיון ובכל זאת שמחה בהגעתנו, שכן לאברהם היה חשוב לשותף אותנו במחשבותיו ובחוויותיו בנושא התפילה.

הראיון עם טובה התקיים בסמינר שבו היא לומדת. החלטנו לפצל את הראיון לשני מפגשים במועדים שונים, כדי להקל על המרואיינת, שכן השימוש באמצעי התת"ח דורש מאמץ וזמן רב. כאשר התקשרנו לאם וביקשנו לראיין את טובה בנוגע לחוויית התפילה, היא התרגשה מאוד ואמרה שהחיבור של טובה לתפילה מיוחד וכי היא תשמח מאוד להשתתף במחקר.

הראיון עם חנן התקיים בישיבה שבה הוא לומד. הראיון ארך כשעתיים. אימו אישרה את ההשתתפות וביקשה שנתאם את הראיון ישירות מולו.

התצפיות התקיימו בזמן התפילה בשתי מסגרות חינוך: כיתת שילוב בסמינר רגיל לבנות וישיבה ללקויי למידה - שתיהן באזור ירושלים.

לאחר תמלול הראיונות שמנו לב כי חלק משאלותינו לא נענו במלואן וחלק מהתשובות קצרות במידה שהקשתה על ניתוח התוכן. כדי לחדד את המסרים ולדייקם שלחנו לשני מרואיינים שאלות הבהרה במייל.

לאחר שלב הראיונות שלחו לנו טובה וחנן מיוזמתם חומר כתוב נוסף שמתאר, בין היתר, את חוויות התפילה שלהם. השפה בחומר הכתוב ששלחו מפורטת ועשירה מזו שבה הם משתמשים לתקשורת יומיומית. טובה שלחה יומן אישי שכתבה בתקופת הקורונה, שבו תיעדה את חוויותיה היומיומיות סביב החרדה ואי־הוודאות שעטפו אותה בשעה שחלתה בקורונה ושהתה בבידוד. חנן שלח טיוטת ספר שבו הוא מתאר את חוויותיו והתמודדותיו בנוגע לנכות שאיתה הוא מתמודד. תיאוריו סביב חוויות התפילה מחזיקים חלק נכבד מהיומן.

ממצאים

מניתוח הנתונים ניתן לזהות ארבע תמות מרכזיות. התמה הראשונה מתייחסת למטרת התפילה כפי שהמרוויינים תופסים אותה. בתמה השנייה מתוארת חוויית התפילה של משתמשי תת"ח. בתמה השלישית עולים האתגרים הייחודיים למשתמשי תת"ח בזמן התפילה: המרוויינים מתארים קשיים פיזיים ומוטוריים, קשיים טכנולוגיים וקשיים סביבתיים – בעיקר בנוגע לתפילה במוסד החינוכי. בתמה הרביעית מתוארים אופני ההתמודדות השונים שמאמצים המרוויינים, בני משפחתם והקהילה, כדי לסייע להם לצלוח את האתגרים הכרוכים בתפילה. ממצאי המחקר מבהירים את האופי הייחודי של חוויית התפילה של משתמשי תת"ח, ומבדו ניתן להבין לעומק את האתגרים ודרכי ההתמודדות הכרוכים בתפילה במרחב הביתי ובסביבה החינוכית.

תרשים מס' 1: מטרת התפילה, חוויית התפילה, אתגרים וקשיים של בני נוער משתמשי תקשורת תומכת וחליפית בנוגע לתפילה

1. "להוציא מהלב לבחור למישהו שמקשיב": מטרת התפילה

לבירור מטרת התפילה משמעות רבה בכל הנוגע להכרת חוויית התפילה של המרוויינים והבנת מניעי התפילה שלהם. המרוויינים מתארים את מטרת התפילה כערוץ של קשר ישיר בינם לבין הקב"ה. מלבד זאת, התפילה היא בעבורם דרך לבקש בקשות אישיות או לשתף בחוויות פרטיות, גם כאלו שהם מתביישים לחשוף בפני הזולת.

חנן מתאר את מטרת התפילה העיקרית בעיניו: "להוציא מהלב לבחוף למישהו שמקשיב בלי להתבייש [...] גם דברים אישיים סודיים". הוא מוסיף שמבחינתו, התפילה אינה נעשית רק בזמן התפילה הממוסדת בציבור, אלא "גם באמצע היום אני מתפלל במילים שלי תפילה ספונטנית [...] אליי, למשפחה לכל עם ישראל". בספרו הוא כותב: "אני מרגיש קרבה מיוחדת לקודשא בריך הוא ואני אוהב להתפלל אליו ולדבר אליו. אני מרגיש שהקדוש ברוך הוא שומע את תפילתי".

אברהם מחדד שמטרת התפילה העיקרית מבחינתו היא לומר את מילות התפילה ולכוון למשמעות המילים: "עד לפני זמן לא רב, שנה לערך, הייתי מדלג על תפילת אז ישיר. ביום בהיר אחד גמלה ההחלטה בליבי להגיד גם אותה. הפעם הראשונה שהכרתי אותה הייתה מרגשת, מפעימה. קלטתי את המסר על הצד היותר טוב של אותה תפילה". בחירתו לתאר דווקא חוויה זו מראה כי מטרת התפילה בעיניו היא כוונת הלב. הוא מוסיף ומבהיר: "הרי כדי לכוון צריך לדעת על מה לכוון; אני לא אכוון על רפואה בזמן ברכות התורה. אז את הדוגמה הבולטת לכוונה שצריכה להיווצר באז ישיר קלטתי".

ביומן הקורונה שכתבה טובה חוזר תיאור פעולת התפילה שוב ושוב. ניכר כי בעבורה התפילה היא אמצעי לקשר קרוב עם הקב"ה בייחוד בזמן של קושי וצרה:

כשחזרתי לבידוד בחדרי עשיתי חשבון נפש ואמרתי לעצמי: לא סתם הקדוש ברוך הוא שם דווקא אותי בבידוד בחדרי, בטח אני צריכה לתקן משהו בשבילי. ואז נזכרתי שאני לא תמיד מתפללת מעריב כי אין לי כוח. אמרתי לעצמי: לא מסכימה לזה, אני משתנה, בלי נדר אני מתפללת שלוש תפילות ביום, אפילו אם אין לי כוח – אני אמצא כוח וזמן. התפללתי במילים שמע קולנו: אני עושה הסכם איתך ואתה תעשה לי נס, אם הבדיקות שלי יהיו שליליות ואני אהיה בריאה ושלמה ואצא מוקדם מהבידוד – ואהיה בברית של אחי!

טובה מרגישה כי עליה לקבל על עצמה קבלה נוספת, להתפלל שלוש תפילות ביום. ניתן ללמוד מכך על החשיבות הגדולה שמייחסת טובה לתפילה כאמצעי לבקשת צרכים. לאחר קבלת התוצאה השלילית היא מספרת:

למדתי מזה שהקדוש ברוך הוא לא נותן ניסיון סתם. אם אנחנו רוצים לתקן משהו ברוחניות ולהיות קרובים אליו ולדבר איתו ולבקש ממנו – הוא אוהב לתת רחמים למי שעושה רצון הקדוש ברוך הוא בשמחה!

2. "התפילה מגיעה מהלב ולא מגיעה מהפה": חוויית התפילה

שאלת המחקר המרכזית היא: מהי חוויית התפילה של משתמשי תת"ח לאור הקשיים והאתגרים הייחודיים להם ובמה מתייחדת חווייתם מזו של מתפללים מדברים. בתמה זו

עולות שתי קטגוריות: (1) ייחודיות התפילה של המרואיינים לעומת מתפללים מדברים; (2) חוויות שיא מעצבות סביב התפילה.

"התפילה שלי יותר זכה": ייחודיות התפילה

כל המרואיינים הביעו עמדה דומה שלפיה תפילתם ייחודית ואינה דומה לתפילה של מתפללים מדברים. לתפיסתם, המוגבלות וחוסר היכולת לדבֵר אינם הופכים את תפילתם לטובה פחות, אלא להפך – לטובה יותר. חלקם תולים את הסיבה למעלת־היתר של תפילתם בכך שעליהם להתגבר על קשיים ואתגרים רבים כדי להתפלל. חנן אומר: "התפילה שלי יותר זכה [...] כי יש בתפילה הרבה יותר קשיים". גם טובה מביעה מסר דומה: "[...] אם יש לאדם ניסיון כמוני, שאני בכיסא גלגלים ולא מדברת ברור, התפילה של אנשים [עם] ניסיון גדולה יותר מאנשים אחרים שאין להם ניסיון כמו שלי".

בניגוד לדעותיהם של חנן וטובה, סבור אברהם שכל אדם מסוגל להגיע לכוונה אמיתית בתפילה, לאו דווקא באמצעות התגברות הרואית על ניסיונות קשים כשלו:

השיטה הרווחת בעולם היא שצריך לשרוד ניסיונות, להתגבר על מוקשים כדי לרכוש כוונה אמיתית. אני חולק על כך. לכל אחד הקב"ה העניק את היכולת שלו; כמוֹבן צריך לשאוף לעוד, אבל מיום היוולדך אתה מסוגל לבקוע רקיעים. עוד קצת מחשבה, עוד קצת כוונה, ואתה מחולל ניסים ונפלאות.

בכל הראיונות מוזכרת חוויית התפילה כעבודה פנימית, שאינה תלויה ביכולת פיזית מסוימת. המרואיינים מדגישים שייחודיות התפילה שלהם היא בעיקר בעבודה שבלב, כדבריה של טובה:

[...] **התפילה מגיעה מהלב ולא מגיעה מהפה**. כל אחד יש לו את הלב. השם רואה את הלב אפילו עם כל הנכות והשם מבין את הדיבור שלי כי ככה הוא ברא אותי.

אברהם אינו מסוגל כלל להניע את מיתרי הקול מאחר שהוא מחובר למכונת הנשמה מיום היוולדו. נראה כי חוויית התפילה שלו מופשטת ופנימית מזו של משתמשי תת"ח שמסוגלים להשמיע קול, וכך הוא מתאר את החוויה הייחודית לו:

בסגנוני קיימת הפנימיות ורק היא. הרי כל גוף, בין במודע בין בתת־מודע, מוכרח להניע את מיתרי הקול כדי לומר את המילים. זה סוג של הסחת דעת בלתי מורגשת. אצלי קיימים רק אני והתפילה, התפילה ואני.

כלומר כל פעולה פיזית, ולו הקלושה והבלתי־מודעת כהנעת מיתרי הקול אצל אדם מדבר, נתפסת על ידו כסוג של הסחת דעת ממעשה התפילה.

תפילה אישית סביב חוויות שיא

אירועי חיים משמעותיים ותפילות אישיות הנאמרות בהקשרים אלו הם מרכיב משמעותי בהתפתחות חוויית התפילה. המרואיינים שיתפו אותנו בתפילות סביב חוויות שיא אישיות

או משפחתיות שעיצבו את חוויית התפילה שלהם. טובה וחנן בחרו לספר כמה סיפורים משפחתיים ואישיים העוסקים בבריאות ובמוגבלות שלהם, כאשר מוטיב התפילה שמשנה גורלות חוזר לאורך הסיפורים. בתחילת הריאיון טובה משתפת אותנו בסיפור שכונן את חוויית התפילה שלה מגיל צעיר במיוחד:

כשאני נולדתי, אמרו להורים שלי שיהיו בעיות ושאני אהיה לא נורמלית ממש. ההורים שלי הלכו לרב באמריקה ושאלו אותו מה עושים עכשיו. הוא אמר: תפילה. היום אני נורמלית. בזכות זה הבית פועל.

התפילה המשמעותית ביותר בעבור טובה היא "מזמור לתודה", וגם בקשר אליה יש אירוע חיים מעצב הכולל נס רפואי:

הייתי בדרך לחדר ניתוח ירכיים לפני שנתיים. הניתוח היה לעשר שעות לרגל [...] רצינית להתפלל הלל כי היה ראש חודש סיוון. לא הצלחתי לדבר מרוב לחץ; רק בכי ובכי. לא ידעתי אם אצא בחיים. לא היה ברזל בגוף. בנייתוח השני שמו לי קרח בגוף להוריד חום, ואז הרופא ראה שאין לי דופק ועשו לי החייאה. לכן אולי אני אוהבת הכי את התפילה "מזמור לתודה" **כי השם נתן לי את החיים במתנה.**

ביומן שבו תיעדה את קורותיה לאורך חודשי מגפת הקורונה, מתארת טובה מקרה נוסף הסב על בריאות והחלמה:

יש סיפור מרגש. פשוט להגיד מזמור לתודה: במוצאי שבת לפני ראש השנה קיבלנו טלפון [...] שיש קורונה ואין לימודים. וגם בגלל שהיה לי בדיקה חיובית, זה אומר שהיה לי קורונה שאני לא צריכה להיכנס לבידוד. הקבלה שלי שקיבלתי להתפלל שלוש תפילות ביום – זה מה שהקדוש ברוך הוא רצה למסור לי.

חנן מעלה חוויית שיא שבה התפילה שהתפלל גרמה לשינוי הטבע מבחינתו. לעומת טובה, הוא בוחר בסיפור מחיי היומיום, סיפור המדגיש את המורכבות הרבה שעימה הוא מתמודד בכל פעם בדרך לתפילה:

נעצבתי לרגע וחשבתי: איך אתפלל היום במניין?! נשאתי את עיני אל השמיים ואמרתי: אבא, אתה ציווית אותנו להתפלל במניין – בוקר, צהריים וערב – וכרגע לפי מה שאנחנו יודעים, בדרך הטבע אין באפשרותי לנסוע עד לשם ולחזור. עשה למען שמך ותסיע אותי לתפילה ותחזיר אותי לביתי בריא ושלם עם כיסא ממונע דלוק ולא מושבת.

יצאתי מהבית על הכיסא כשבלבבי החלטה נחושה: [...] האמן בהשם ויהיה טוב". ואז הלא־יֵאמָן קרה: נסעתי עד לשטיבלך וחזרתי לביתי בשלום עם שארית בטריה שמספיקה בקושי למאה מטרים.

חנן מספר כי הוא קיבל על עצמו לפרסם את התפילה שנענתה, כדי להראות לכולם את כוחה של התפילה:

אם תשאלו למה אני מספר זאת? ראשית, להראות לכל אחד ואחד שקורא את הסיפור שלי את כוחם של התפילה ושל ביטחון אמיתי. שנית, כי הבטחתי לקדוש ברוך הוא שאם הוא יעשה איתי את החסד הזה, אפרסם זאת.

מקרה נוסף שחנן מתעד בספרו סב גם הוא על המוגבלות שלו ומתאר כיצד התפילה מסייעת לו להתגבר על החרדה והבדידות הנלוות לנכות:

באחד הלילות כשנשארתי בבית לבד, נכנסתי פתאום לפחד בלהות. מצד אחד רציתי שהדלת תהיה נעולה כראוי, כדי שלא ייכנס חלילה איש זר לביתי כשאני נמצא בו לבד ואיני יכול להתגונן או אפילו לברוח. מצד שני, רציתי שהדלת תישאר פתוחה, כי אני חושש שבגלל המגבלות שלי אם הדלת תהיה נעולה ואתקע בפנים, לא אוכל לפתוח את הדלת ואישאר נצור וכלוא.

התחלתי לרעוד בכל גופי ולפחד מהרגע הבא. מה עשיתי? דיברתי עם השם יתברך וביקשתי ממנו שישלק ממני את החרדה וייקח אותה. ותפילתי נענתה.

לעומת חנן וטובה, המתארים חזויות שיא אישיות סביב אירועי בריאות וגוף, בוחר אברהם לתאר חוויה פנימית ואבסטרקטית יותר, כזו שבעיניו מתארת את מהות התפילה, כפי שפירטנו בתת-הפרק הקודם:

עד לפני זמן לא רב, שנה לערך, הייתי מדלג על תפילת אז ישיר. ביום בהיר אחד גמלה ההחלטה בליבי להגיד גם אותה. הפעם הראשונה שהכרתי אותה הייתה מרגשת, מפעימה. קלטתי את המסר על הצד היותר טוב של אותה תפילה.

3. "רוצה להתפלל כאחד האדם": אתגרים

משתמשי תת"ח מתמודדים עם אתגרים רבים המקשים על תפקודם היומיומי. מדברי המרואיינים עולים שלושה אתגרים מרכזיים: (1) קשיים מוטוריים הקשורים למוגבלות וליכולת הדיבור; (2) קשיים טכניים וטכנולוגיים הקשורים לאבזורים שבעזרתם הם מתקשרים ומתניידים; (3) קשיים הנוגעים ליחסה של הסביבה לתפילתם של משתמשי תת"ח.

"הלב לא מריץ כמו בפה": אתגרים שמקורם בקשיים מוטוריים

בראיונות עלו שני קשיים מרכזיים הקשורים לאתגרים המוטוריים הכרוכים בתפילה: יכולת הדיבור ותפקודי הידיים. קושי זה עלה שוב ושוב לאורך הראיונות ותואר ככה שגורם לתפילה להיות איטית וממושכת בהרבה מזו של מתפלל מדבר:

התפילה שלי יותר איטית כי הדיבור שלי איטי וקשה לי (חנן);
הדיבור עצמו קשה לי, להגיד את המילים (חנן);
הייתי מורח את התפילה, זה היה די מתסכל (אברהם).

טובה מציינת שהקושי שלה כפול, גם בהפקת הקול וגם בכוונה, מה שגורם לה להשקיע אנרגיה רבה בתפילה:

בת רגילה מדברת יותר בקלות וגם מצליחה לדבר בשקט ולי קשה לדבר בשקט, זה יותר מאמץ על הדיבור, חוץ מהכוונה, והם לא צריכים להתאמץ על הדיבור רק על הכוונה.

אברהם משתף אותנו בתקופה שבה היה מתוסכל מכך שתפילתו ארכה זמן רב בשל חוסר היכולת לדבר או להפיק קול:

הייתי מורח את המילים, אתן יודעות שהלב לא מריץ אותו כמו בפה [...] בזמן שתיבה בשגרת היום הייתה אמורה לקחת שנייה, אצלי כל אות הייתה לוקחת משך אמירה דומה.

אתגר נוסף שעלה בראיונות הוא הקשיים המוטוריים של תפקודי הידיים המקשים על היכולת לדפדף בסידור. טובה משתפת שחשוב לה להתפלל מתוך סידור רגיל ולא מתוך מחשב: "חשוב לי שהסידור יהיה על השולחן שלי ואני אדפדף לבד בלי שיעזרו לי". היא מספרת בגאווה שבזכות ניתוח שעברה השתפרו תפקודי הידיים שלה וכיום היא יכולה לדפדף בעצמה: "עשו לי ניתוח ביד; אז אני יכולה לדפדף לבד בסידור".

חנן מספר על קושי פיזי שעימו התמודד כילד: "היה לי סידור עם ניילון כי הייתי קורע את הדפים כשהייתי מדפדף בגלל הקושי המוטורי". הוא שם לב כי חברו למניין בישיבה, שגם הוא אינו מדבר ואינו מתנייד עצמאית, תלוי באנשים אחרים המסייעים לו להתפלל ובעיקר לדפדף בסידור: "הייתי עם י' בבית כנסת וראיתי שהוא מתקשה כל בוקר להפוך דפים בסידור או לבקש ממישהו שיהפוך לו, וגם היה לו קשה לו לעקוב אחרי המילים".

אתגרים טכניים וטכנולוגיים

התפילות מתקיימות לאורך היום בזמני מעבר המאופיינים בהתארגנות טכנית וטכנולוגית רבה. פעולות שאדם ללא מוגבלות עושה בדקות ספורות - כגון התלבשות, שתיית כוס קפה, אכילת ארוחת בוקר או הליכה לשירותים - דורשות ממשתמשי תת"ח זמן רב ומאמץ. חנן מקפיד על תפילה במניין בבית הכנסת השכונתי או בישיבה. בספרו הוא מפרט קשיים טכניים וטכנולוגיים שבהם הוא נתקל מדי יום סביב התפילה:

מעשה שהיה פעם בשעת בוקר סבירה למדי, לאחר שהתארגנתי עם כל המורכבות של ההתארגנות, וכבר הייתי מוכן לצאת לתפילת שחרית בשטיפלך שרחוקים מביתי בערך כשמונה מאות מטרים לכל צד, נזכרתי שלא הטענתי את הכיסא הממונע שלי למרות שבלייל האתמול הבטריה הבהבה על שתי נורות אדומות שהיא מתרוקנת. אני מוכן לצאת ורוצה להתפלל כאחד האדם במניין אבל אין לי איך להתנייד.

הוא מתאר את מצוקתו כאשר גילה שהכיסא אינו מוטען:

חשבת: מה אני יכול לעשות עכשיו? מדובר בנסיעה של כמעט קילומטר לכל צד, ויהיה מאוד לא נעים להיתקע באמצע הדרך ללא אפשרות לזוז. זה בית הכנסת היחיד באזור שלנו שנגיש לי, כמי שמתנייד על כיסא ממונע, שמתקיימות בו תפילות בוקר. אברהם מציין את הקושי הייחודי לו בשבתות. מכיוון שהוא היחיד מבין המרואיינים שתלוי לחלוטין במחשב ואינו יכול להשתמש בסידור, בשבתות הוא נזקק לסיוע צמוד של הוריו במשך כל זמן התפילה: "גם בשטח הזה יש לי את הוריי כבכל מקום, הם מתפללים יחד איתי".

אתגרים סביבתיים

הקשיים הסביבתיים הבולטים ביותר שעלו בראיונות קשורים לאופי התפילה במסגרת החינוכית. התפילה בבית הספר או בישיבה תחומה לזמן קצוב ודורשת מהתלמידים לעמוד בקצב אחיד. כל המרואיינים ציינו כי הדרישה לעמוד בזמני התפילה ובקצב הכללי אינה מותאמת לצורכיהם ומקשה עליהם מאוד, במיוחד בהשוואה לתפילה בבית.

הייתי מסיים לאחר שאחרון הילדים סיים [...] (אברהם).

באמת בכיתה אין לי כל כך הרבה זמן להתפלל כמו שאני מתפללת בבית [...] אין זמן. ממחרים לשיעור הבא אבל המורות שלי אין להם זמן (טובה).

נוסף על כך, כל המרואיינים ציינו כי הרעש במהלך התפילה ובמיוחד בסיום התפילה – שיחות בין התלמידים או התחלת שיעור – מקשים מאוד על יכולתם להמשיך ולהתרכז בתפילה:

אני צריכה שקט כמו כולם וסבלנות עד אני שגומרת להתפלל בשלמות כי לוקח לי זמן להגיד את המילים בכוונה ושלא יגידו שאני צריכה להזדרז כי יש שיעור (טובה). הרב נכנס, מתחיל שיעור, ואני לא יכול להקשיב. החברים מדברים על תחום שמרתק אותי, ושוב, אני לא יכול להגיב. יש עוד ועוד דוגמאות (אברהם).

דבר ראשון שקט בדברי חולין. לי אין בעיה כשמדברים בלימוד או במוסר. דברי חולין מסיחים את הדעת. אולי זו תופעה ייחודית לי, אבל זו המציאות (אברהם).

התצפיות אימתו את ממצאי הראיונות, ואכן ראינו עד כמה משפיעים הקשיים המוטוריים, הטכניים והסביבתיים על יכולת התפקוד בתפילה. טובה נכנסה לכיתה באיחור של עשרים דקות כיוון שהייתה זקוקה לסיוע בשירותים והמתנה עד שהמטפלת שלה שתגיע. כשנכנסה לכיתה, כל התלמידות היו באמצע התפילה – וטובה החלה להתפלל אחר כולן. לאחר שהכיתה סיימה את התפילה, האיצו המורות בטובה לסיים את התפילה כדי שתעמוד בקצב הכיתתי. גם במהלך התצפית על אברהם, ההתארגנות עם האבזור הטכנולוגי ארכה זמן רב ועיכבה אותו מלהתחיל עם כולם – הגם שהגיע מוקדם לכיתה והחל להתארגן לפני שאר התלמידים. בזמן שחבריו נכנסו לכיתה והתחילו מיד בתפילה, אברהם נזקק לכעשרים דקות של התארגנות (שכללה: כוונן הכיסא, סקשן, חיבור הזרוע לכיסא, חיבור המחשב וכיול מערכת מיקוד המבט).

4. "נותנים לי כוח להתמודד עם קושי": אופני התמודדות עם האתגרים בתפילה

אופני ההתמודדות שעלו בראיונות מתבטאים בשלושה מעגלים, שאינם מקבילים בהכרח לקשיים שתוארו בפרק הקודם: (1) השגת עצמאות בתפילה באמצעות הטכנולוגיה; (2) המשפחה כמקור כוח ותמיכה; (3) השתייכות לקהילה באמצעות התפילה.

השגת עצמאות בתפילה בעזרת הטכנולוגיה

הטכנולוגיה מאפשרת למשתמשי תת"ח להתפלל באופן עצמאי וללא סיוע. כל המרואיינים הזכירו את השימוש הקבוע שהם עושים במהלך התפילה בעזרים הטכנולוגיים העומדים לרשותם. חנן, המתמודד בעצמו עם הקושי להתפלל עם תוכנת מחשב, משתף אותנו שתכנת בעבור חברו שאינו מדבר סידור שיותאם לצרכיו כדי שיוכל להתפלל באופן עצמאי ובקצב סביר ללא עזרת הסייע:

אני יודע איך לעבוד על מחשב ואני מבין בעיצוב גרפי [...] בניתי לו וידיאו שקורא איתו ביחד את המילים והופך לו את הדפים [...] העתקתי את המילים של התפילה מתורת אמת לפאוור פוינט והעליתי קובץ שמע מ"עלמה רידר" וככה זה מקריא לו את התפילה.

אברהם וחנן מדגישים שבניגוד לפעולות יומיומיות כאכילה, הושבה או עשיית צרכים, שבהן הם תלויים לחלוטין בעזרה חיצונית, התפילה היא פעולה עצמאית שלהם, המתאפשרת על ידי סיוע טכנולוגי וללא התערבות חיצונית.

לחנן חשוב להעביר מסר לילדים צעירים משתמשי תת"ח ולמסור שפעמים רבות אין פתרון מלא לאתגרים, קשה לעמוד בקצב התפילה ולהתפלל באופן עצמאי, אך אין לוותר על הכוונה וכדאי להיעזר בכל טכנולוגיה המסייעת להתפלל בלי להתבייש: "שיתפללו יותר בכוונה ולאט ולא מהר, ואם הם צריכים עזרים בשביל להתפלל - שלא יתביישו לבקש".

טובה סיפרה כי היא נעזרה במחשב שלה לצורך חיבור אישי בנושא התפילה ואף הציגה אותו במחנה קיץ: "אני ברוך השם הופעתי בקמפ על נושא שקיעת החמה. חיברתי וארט על תפילת יוצר אור".

המשפחה כמקור כוח ותמיכה

מן הממצאים עולה שבעבור המרואיינים הסביבה הקרובה היא מקור כוח והיא מסייעת להם לצלוח את האתגרים הכרוכים בתפילה. התמיכה יכולה להתבטא בעזרה טכנית כמו ליווי למקום התפילה, דפדוף בסידור או תפילה משותפת, כפי שמתארת טובה: "מה הייתי עושה לפני הניתוח, לפני שהצלחתי לדפדף? או אמא או אח שלי היו מדפדפים לי" וכפי שמתארים אחרים: גם בשטח הזה [=תפילה בשבת] יש לי את הוריי כבכל מקום, הם מתפללים יחד איתי (אברהם);

יש לי אחים באמת נהדרים [...] אני צריך עזרה וסיוע בכל כך הרבה פעולות פשוטות שלכם הן פעולות רגילות אבל אני לא יכול לעשות אותם בלי העזרה (חנן);
אמי היא זאת שלוקחת אותי עד לפתח בית הכנסת (חנן).

סביבתם הקרובה של המרואיינים מדגישה את מעלתם המיוחדת על פני אנשים "רגילים", כפי שחנן מתאר: "גיס אחר שלי מזכיר לי בכל מיני הזדמנויות שבחורים כמוני, בחורים שונים, הם קדושים וטהורים ובעלי מדרגות גבוהות". נראה שהאופן שבו ההורים והסביבה הקרובה רואים מעבר למוגבלות – ומכוחו תופסים את תפילתם של משתמשי תת"ח כתפילה אחרת, תפילה שיש בה כוח מיוחד מעבר לתפילה של אדם מדבר – מסייע להם להתמודד עם הקשיים: הסביבה שלי שאני נמצאת בה מעריכה את זה ואוהבת לשמוע את התפילה שלי. הם אפילו מבקשים ממני להתפלל עליהם. יש אנשים נכים שקשה להם להתמודד עם הקושי הזה. יש לי חברות שהמשפחה לא מקבלת את הנכות ואז הן מתביישות בנכות ובדיבור הלא־מובן. אם ההורים נותנים המון כוח להתמודד עם קושי בתחום זה – אז מתקדמים (טובה).

השתייכות לקהילה באמצעות התפילה

מהממצאים עולה כי התפילה במניין היא מקור כוח בעבור הבנים המרואיינים ומעמיקה את תחושת השייכות לקהילה.

חנן מתאר את הרגישות של רב בית הכנסת לתחושותיו ואת זהירותו בכבודו: "לחצתי יד לרב הקהילה ומרוב התרגשות נזל לי רוק עליו. הוא מהר הזיז את היד שלו ודפק לי על השכם והחליקו את העניין בלי לפגוע בי".

אברהם וחנן מדגישים את חשיבות התפילה בנוסח המקובל בקהילתם. כל אחד מהם מספר כיצד הוא מתאים את הטכנולוגיה לנוסח התפילה של קהילתו. אברהם משתמש בסידור מתוכנת "תורת אמת", אך הנוסח אינו מתאים במדויק לנוסח הקהילה, ולכן חשוב לו לערוך התאמות בסידור הממוחשב: "המסמך הזה לקוח מתורת אמת, כך שהוא לא בנוסח המקובל בקהילתנו. מדי פעם אני חושף עוד ועוד שינויים ומתאים את האמירות לצרכי".

חנן, שבנה לי סידור מותאם, מספר לנו באריכות כי השקיע מאמץ רב כדי להתאים את ההגייה בסידור הממוחשב לנוסח חסידי. במהלך הריאיון הוא הדגים בגאווה כיצד התוכנה נשמעת בהגייה חסידית ומסביר מדוע עשה זאת: "בטח, י' ביקש ששם השם יהיה בהברה חסידית כי הוא חסיד, זה היה לו מאוד חשוב כי כך אבא שלו מתפלל".

חשוב לציין כי לעומתם טובה, שלומדת בסמינר לבנות, לא ציינה את התפילה המשותפת כמקור כוח, אלא בעיקר כאתגר.

מלבד זאת ציינו המרואיינים שהיחס של הקהילה והחברה לתפילתם, בדומה ליחסה של המשפחה, הוא כאל תפילה מובחרת, הרצויה לפני הבורא ובכוחה לחולל ניסים. הם סיפרו

במהלך הריאיון, בהקשרים שונים, כיצד אנשים מסביבתם פונים אליהם בבקשה שיתפללו בעבורם ויברכו אותם: "חושבים שתפילתי מאוד גבוהה. גם הם מביאים לי שמות ומבקשים ממני להתפלל עליהם" (אברהם).

חנן מציין בחצי חיוך שהסביבה מתייחסת אליו כאל "בבא", אך מדגיש שהוא אינו רואה עצמו ככזה:

מתייחסים אליי כבבא [...] התפילה שלי תפילת בבא.
מבקשים ברכות שאני אתפלל עליהם. אני לא אוהב את זה אבל [...] כן, אני לא בבא.

דיון

מטרתו של מחקר זה היא לבחון את חוויית התפילה של בני נוער משתמשי תת"ח. הדיון יעסוק בעיקרי הממצאים שעלו מן הראיונות ואשר משקפים את חוויית התפילה של משתמשי תת"ח. הממצאים מלמדים כי חוויית התפילה של משתמשי תת"ח מתייחסת לארבע תמות עיקריות (ראו תרשים מס' 1 לעיל): (1) מטרת התפילה כפי שתופסים אותה משתמשי תת"ח; (2) חוויית התפילה של בני נוער משתמשי תת"ח לעומת זו של בני נוער מדברים; (3) האתגרים הייחודיים של משתמשי תת"ח בתפילה; (4) דרכי ההתמודדות עם אתגרים אלה.

הנושא הראשון והמשמעותי ביותר למרואיינים נוגע לחוויית התפילה הייחודית להם בהשוואה לתפילתם של מתפללים מדברים. הם מדגישים את יכולתם להעמיק ב"עבודה שלב" בזמן התפילה, יכולת שמתעצמת בהיעדר היכולת לדבר או אף להפיק קול. חלקם מציינים כי המגבלות שלהם אף מסייעות להם להגיע לעבודת לב עמוקה מזו של מתפללים מדברים. סקירת הספרות התורנית מחזקת את הקביעה כי התפילה היא עבודת הלב, כפי שאמרו חז"ל: "ולעבדו בכל לבבכם" – איזו היא עבודה שהיא בלב? הוי אומר זו תפילה" (בבלי, תענית ב ע"א). עבודת הלב בתפילה היא אפוא העיקרית בהשוואה לפעולה המעשית של הדיבור.

בנוגע לאתגרים הסביבתיים המקשים על משתמשי התת"ח עלה ממצא מעניין הקשור לאופי התפילה במסגרת החינוכית. הזמן המוקדש לתפילה בבית הספר או בישיבה תָּחוּם ליחידת זמן קצובה, מה שדורש מהתלמידים לעמוד בקצב תפילה אחיד. עקב מוגבלותם וחוסר יכולתם לדבר מתקשים משתמשי התת"ח לעמוד בזמני התפילה ולהתפלל בקצב הכללי שאינו מותאם לצרכיהם. כל המרואיינים הדגישו שחשוב להם להתפלל בקצב שלהם וכולם הביעו את מורת רוחם מכך שהזמן המוקדש לתפילה במוסד החינוכי אינו מותאם להם. מלבד זאת הם ציינו כי הדיבורים והרעש בכיתה עם סיום התפילה מקשים עליהם להתפלל בכוונה כפי שהיו רוצים. אומנם לא מצאנו התייחסות ספציפית בספרות בנוגע לאתגרים בתפילה של משתמשי תת"ח, אך מצאנו התייחסות לקשיים של תלמידים משתמשי תת"ח לעמוד בקצב הפעילויות הכיתתי בשל המגבלה הפיזית וחוסר היכולת להשתמש בדיבור פונקציונלי (Beukelman & Miranda, 2005). בין מחסומי ההזדמנויות הבולטים שמונעים ממשתמשי תת"ח להיות שותפים

פעילים בסדר היום הבית-ספרי ניתן למנות אי-מתן זמן מספק לביצוע משימות לימודיות ותקשורתיות. נמצאה הלימה בין הספרות לבין הממצאים שהורו כי אי-מתן זמן מספק לביצוע פעילות תקשורתית, לרבות התפילה, הוא מחסום הזדמנות משמעותי. לאור זאת נראה כי חשוב להדריך צוותים חינוכיים המלמדים בכיתות שבהן משולבים ילדים משתמשי תת"ח בנוגע לאתגריהם בעניין התפילה. ייתכן כי נדרש אף לערוך שינויי מערכת לטובת ילדים אלו ולאפשר להם להתפלל במשך זמן רב יותר. כפי שקנט-וולש ולייט (Kent-Walsh & Light, 2003) ממליצות, יש להתאים מערך תקשורת שיתאים לכל הסיטואציות התקשורתיות בכיתה ולתת הדרכה לכל אנשי המקצוע המלווים את הילד בכיתה.

נושא נוסף שהעלו המרואיינים הוא אופני ההתמודדות שלהם עם האתגרים והקשיים שהם חווים סביב התפילה. מן הממצאים עלה כי בעבור המרואיינים הבנים, התפילה היא דרך משמעותית להשתייך לקהילה. הם מייחסים חשיבות רבה לתפילה במניין וכן לתפילה בנוסח המקובל בקהילתם. הם גם ציינו בגאווה את יחסה של הסביבה הקרובה לתפילתם, כאל תפילה מובחרת ומיוחדת. הספרות מחזקת את חשיבות ההשתייכות לקהילה בעבור אנשים בעלי מוגבלויות. על פי מודל ה-ICF (International Classification of Functioning, Disability and Health), מוגבלות אינה רק בעיה פיזיולוגית שיש "לתקנה" באמצעות התערבות רפואית, אלא היא מושפעת בין היתר מההקשר הסביבתי שבו חי המטופל (WHO, 2005). נמצא כי השתייכות לקהילה והשתתפות בפעילות קהילתית הן בין הגורמים המשפיעים ביותר על איכות החיים של המטופלים (WHO, 2005). ילדים ובני נוער משתמשי תת"ח מתקשים להשתלב בפעילויות הממלאות את יומם של בני גילם שאינם מוגבלים, כגון משחקי כדור או שיח בין חברים. מהמחקר התחדד כי בעבור נער חרדי משתמש תת"ח, ההשתתפות בתפילות בציבור היא דרך משמעותית ליטול חלק בפעילות קהילתית. בבית הכנסת יש להם יתרון על פני חבריהם המדברים: הקהילה מתייחסת לתפילתם כמיוחדת יותר, ובעבורם זהו מקור של כוח וגאווה. ניתן לחדד ולומר שבמגרש המשחקים השכונתי הם מוגדרים כנכים, אך בבית הכנסת הם אלו שמבקשים מהם ברכות. מסיבה זו ניתן להסביר את המאמץ הרב שמשקיעים המרואיינים בהגעה לתפילה במניין או בהתאמת סידור התפילה הממוחשב לנוסח המקובל בקהילתם. בספרות מצוין כי עמדות שליליות וסטיגמות מקשות על השתלבות חברתית של ילדים עם מוגבלויות (נייקרוג ואח', 2006). נראה כי קבלתם ושילובם של ילדים משתמשי תת"ח בבית הכנסת מעודדת התייחסות חיובית כלפיהם בקהילה ומפחיתה דעות שליליות. בעת ביצוע הראיונות וניתוח הממצאים התמודדנו עם אתגרים שונים. מפאת המורכבות הטכנית של ראיונות עם משתמשי תת"ח פיצלנו כל ראיון לשני מפגשים, כאשר כל פגישה ארכה כשעה וחצי. הראיון עם המרואיין השלישי התבצע במפגש אחד ארוך שנמשך קרוב לשלוש שעות. בתחילת כל ראיון הקדשנו כרבע שעה לצורך תפעול טכני של מערכת התקשורת הממוחשבת: הפעלת המחשב, חיבור המחשב לכיסא הגלגלים, כיוול המצלמה, חיבור רמקול ועוד. בשני ראיונות נערכה הפסקה לצורך טיפול נשימתי והיגיני. בספרות מתוארים האתגרים

שעולים בקיום שיחה עם משתמש תת"ח. אחד האתגרים המשמעותיים הוא הקושי הטכנולוגי, המאופיין במסיחים רבים העולים בזמן השיחה ומפריעים לדיאלוג הבין־אישי (Beukelman & Miranda, 2005).

אתגר נוסף עלה בניית תוכן הממצאים. המרואיינים ענו תשובות קצרות באמצעות מחשב התקשורת. אורך התשובות היה כשניים־שלושה משפטים ללא הקפדה על כללים תחביריים והשפה הייתה טלגרפית ומתמצתת. בספרות מתוארים מאפייני השפה של משתמשי תת"ח. התוצרים ההפקתיים של משתמשי תת"ח שונים מאלו של ילדים מדברים מבחינה תחבירית: באורכם, בסדר המילים שנכללות בהם ובמורכבות התחבירית שלהם (Sutton & Morford, 1998). קיימת נטייה ברורה לשימוש במבנים בעלי מילים בודדות, לעיתים קרובות בני מילה או שתיים (Lund & Light, 2007). כמו כן, משתמשי תת"ח משמיטים פעמים רבות ציינים תחביריים ומורפית־תחביריים ומדברים בדיבור "טלגרפי" (Lund & Light, 2007). אחד ההסברים לתוצרים הלשוניים הייחודיים של משתמשי תת"ח מתייחס לרצונם להיות יעילים מבחינה תקשורתית ולהפוך את השיח לזורם יותר, מה שגורם להם לקצר את המסר, לתקשר במסרים טלגרפים ולהסתמך על שותף התקשורת שירחיב את המסרים שלו על ידי שאלות או הצעות שונות לפרשנות (Beukelman & Miranda, 2005; Smith, 2016). הממצאים שהתקבלו מהראיונות היו מתומצתים מאוד והקשו על עיבוד הנתונים ועל זיהוי תמות וקטגוריות כפי שנדרש במחקר איכותני. בעקבות כך, לאחר שלב הראיונות החלטנו להיעזר במקורות תוכן נוספים המאפשרים זה את זה (טריאנגולציה): התכתבות דרך מיילים, ניתוח יומנים אישיים וקטעי כתיבה שקיבלנו מהמרואיינים. המשותף למקורות אלו הוא שהם מנטרלים את ממד הלחץ והזמן ומאפשרים למשתמש התת"ח להתבטא באופן חופשי יותר. המרואיינים שמחו לשתף אותנו בחומרים אישיים שכתבו, מכיוון שחשו כי לא הצליחו להתבטא כיאות בראיונות ולבטא את העושר של חוויית התפילה שלהם.

סיכום

מחקר זה בחן את חוויית התפילה של בני נוער משתמשי תקשורת תומכת וחליפית (תת"ח), את האתגרים שעיימם הם מתמודדים בתפילה ואת אופני ההתמודדות שלהם. מהמחקר עלה כי התפילה היא חלק חשוב ומשמעותי בחוויה הדתית והרוחנית של בני נוער אלה – וכן בתחושת ההשתייכות הקהילתית. המחקר מתייחד בכך שהוא בוחן היבטים רוחניים ודתיים שלא נחקרו עד כה בקרב משתמשי תת"ח. מרבית המחקרים העוסקים במשתמשי תת"ח מתייחסים להיבטים שפתיים, תקשורתיים, התנהגותיים ולימודיים; ואף המחקרים העוסקים בחוויות אישיות ובין־אישיות מתייחסים להיבטים של איכות חיים, אוטונומיה וקהילה – מבלי להתייחס לעולם התוכן הדתי־רוחני של משתמשי תת"ח. **הנקודה המהותית העולה מן המחקר היא שלמרות ריבוי האתגרים שעיימם מתמודדים משתמשי תת"ח סביב התפילה, חוויית**

התפילה שלהם לא נפגעת ולהפך – מתעצמת ומעמיקה. נראה כי התפילה היא בעבורם מקור כוח והיא מסייעת להם להתמודד עם מכלול האתגרים המקשים עליהם בחיי היומיום. מחקר זה מאיר תחום שאנשי החינוך והטיפול אינם מייחסים לו חשיבות מספקת. למשתמשי תת"ח צרכים טיפוליים רבים בתחומי איכות החיים והרווחה האישית והחברתית, ולשיפורם ישנם כלים שונים כגון ריפוי בעיסוק, פיזיותרפיה, תקשורת, חברה ועוד. מכיוון שהמשאבים בתוך המוסד החינוכי הם מוגבלים, נאלצים אנשי החינוך והצוות הפרא-רפואי לערוך תעודף יומיומי לגבי המשאבים שהם מפנים לכל תלמיד משתמש תת"ח. מהמחקר עולה חשיבות ההתייחסות של אנשי החינוך לתפילה של משתמשי תת"ח בתוך המוסד החינוכי. הם נדרשים לתת את הדעת על כך שהתפילה היא חלק חשוב מעולמם הערכי והפנימי של משתמשי תת"ח – ובהתאם לאפשר תנאים מיטביים לתפילה, על ידי מתן זמן מספק לתפילה והתאמות טכנולוגיות נדרשות.

מגבלות המחקר

נדרשת זהירות בהכללת ממצאי המחקר מחמת כמה מגבלות:

1. אוכלוסיית המחקר מנתה מספר מרואיינים מצומצם, ולכן לא ניתן להכליל את הממצאים שעלו מן הראיונות על כלל משתמשי תת"ח.
2. מכיוון שהמחקר איכותני ומתבסס על מילים ושפה, נבחרו מרואיינים עם יכולות שפתיות הקרובות לנורמה. במחקר לא השתתפו אוכלוסיות המאובחנות עם מוגבלות שכלית התפתחותית (מש"ה), שהן חלק ניכר מילדים ובני נוער משתמשי תת"ח.

המלצות למחקרי המשך

מחקר זה סולל את הדרך למחקרים עתידיים שיעמיקו את הידע בכמה נושאים: חינוך דתי בקרב ילדים עם מוגבלויות; עולמם הפנימי והרוחני של ילדים ובני נוער משתמשי תת"ח; חינוך לתפילה במוסדות שבהם לומדים משתמשי תת"ח. מספר המשתתפים במחקר הנוכחי מצומצם וההשתייכות המגזרית שלהם הומוגנית. לפיכך, יש חשיבות להמשיך ולחקור את הנושא בקרב אוכלוסיות רחבות יותר ובקרב מגזרים דתיים נוספים.

במחקר זה חקרנו את חזונית התפילה מנקודת מבטם של משתמשי תת"ח בלבד. ראוי להמשיך ולחקור את התפיסות של אנשי הצוות החינוכי והטיפולי כלפי תפילתם של תלמידים משתמשי תת"ח, וכן את האתגרים שעימם הם מתמודדים ואת דרכי ההתמודדות שלהם ביחס לחינוך לתפילה של משתמשי תת"ח.

ביבליוגרפיה

- ASHA - American Speech-Language-Hearing Association (2005). *Roles and responsibilities of speech-language pathologists with respect to augmentative communication: Position statement*. ASHA Supplement.
- ASHA - American Speech-Language-Hearing Association (2002). *Augmentative and alternative communication: knowledge and skills for service delivery*.
- Beukelman, D. & Mirenda, P. (1998). *Augmentative and alternative communication: Management of severe communication disorders in children and adults* (2nd. Edition). Paul H. Brooks.
- Beukelman, D. & Mirenda, P. (2005). *Augmentative and alternative communication: Management of severe communication disorders in children and adults* (3rd. Edition). Paul H. Brooks.
- Brown, R.I. (ed.) (1997). *Quality of life for people with disabilities: Models, research and practice*. Nelson Thornes.
- Clarke, M., Bloch, S. & Wilkinson, R. (2013). Speaker transfer in children's peer conversation: Completing communication-aid-mediated Contributions. *Augmentative and Alternative Communication*, 29(1), 37-53.
- Dowden, P. & Cook, A. (2002). Choosing effective selection techniques for beginning communicators. *Exemplary Practices for Beginning Communicators: Implications for AAC*, 395-431.
- Kent-Walsh, J.E. & Light, J.C. (2003). General education teachers' experiences with inclusion of students who use augmentative and alternative communication. *Augmentative and Alternative Communication*, 19(2), 104-124.
- Lund, S. K. & Light, J. (2007). Long-term outcomes for individuals who use augmentative and alternative communication: Part II-communicative interaction. *Augmentative and Alternative Communication*. 23(1), 1-15.
- Renwick, R., Rudman, D., Raphael, D., & Brown, I. (1998). *Quality of life profile: People with physical and sensory disabilities*. University of Toronto, Centre for Health Promotion.
- Ravens-Sieberer, U. (2006). *The Kidscreen questionnaires: Quality of life questionnaires for children and adolescents - Handbook*. Pabst Science Publ.
- Smith, M., McCague E., O'gara J. & Sammon, S. (2016). "This is not going to be like, you know, standard communication?". in Smith M., & Murray J. (Ees.), *The*

Silent Partner? Language, Interaction and Aided Communication (pp. 269-288).
J&R Press Ltd.

Sutton, A., & Morford, J. (1998). Constituent order in picture pointing sequences produced by speaking children using AAC. *Applied Psycholinguistics*, 19, 525-536.

World Health Organization (2005). *International Classification of Functioning, Disability and Health (ICF)*. World Health Organization.

דרייפוס י' (תשנ"ה). התפילה בחסידות. **מעליות**, טו, 153-164.
וויין ג' וביאליק פ' (1997). תקשורת תומכת וחלופית (תת"ח): מהי, מתי, היכן ומדוע משתמשים בה? בתוך דובדבני א', חובב מ', א. רימרמן א' ורמות א' (עורכים). **הורות ונכות התפתחותית בישראל** (עמ' 179-197). מאגנס.

זקס, י' (2017). תפילה ושיחה. **שיג ושיח קריאות חדשות בפרשת השבוע**. מגיד.
נייקרוג, ש', רוט, ד' ויודס, ג' (2006). איכות החיים בקרב משפחות בישראל שבהן ילד עם צרכים מיוחדים. בתוך חובב מ' וגיטלמן פ' (עורכים), מבידול לשילוב: התמודדות עם מוגבלויות בקהילה (עמ' 297-328). בית איזי שפירא וכרמל.

קוק, ראי"ה (תשנ"ו). עולת ראייה. חלק א. מוסד הרב קוק.
רייטר, ש' (2004). **מעגלי אחווה: לשבירת הקשר בין מוגבלות לבדידות: השילוב החברתי של אנשים עם נכויות, הצעה לתוכנית חינוכית להשתלבות חברתית**. אחווה - איגוד נכי חיפה והצפון.